

„Ép eszünkkel világítva a sötétben”

Orbán Ottó viszonyulása a népi–urbánus ellentétéhez

Bevezetés

Jelen írásban az Orbán Ottó által elfoglalt közéleti vitapozícióknak, álláspontoknak a szerző életművében különböző műfajokban, műnemekben való, különféle megjelenítési módjait kívánom megvizsgálni egy specifikus, konkrét eset kapcsán. Az alábbiakban Csoóri Sándor *Nappali hold* című, megjelenésekor jelentős botrányt okozó, illetve a humánértelmiség körében észlelhetően nagyfokú és heves elutasítást, felháborodást kiváltó esszéjére adott orbáni reakciót vizsgálom. Egyszeremind feltárni is kívánom Orbán Ottó gondolatmenetének, reagálása módozatainak és a Csoóri-írás által érintett, felszínre hozott témák kapcsán vallott elképzeléseinek az eszmei hátterét és összefüggéseit.

„a magyar szellemi élet rákfenéje”

Orbán Ottó és a népi–urbánus ellentét rendszerváltás előtti időszaka

Orbán Ottóra nemcsak alkotóként, hanem közíróként-értelmiségiként is jellemző volt, hogy állásfoglalásait, valamint állásfoglalásértékű nem-állást-foglalásait jelentős hangsúllyal, nagyfokú konzekvenciával igyekezett érvényesíteni.

Ilyen értelemben is beszédek, lényegesek pályafutása során bizonyos kérdések tanúsított gesztusai. Megfigyelhető ez az átgondolt, tudatos viszonyulás verseiben a létező szocializmus melletti, explicit hitet tevés hiányában. De egyben, párhuzamosan, abban a kísérletében is, mikor a hatvanas évek közepén (ideiglenesen) a korabeli irodalomról szóló diskurzusba (értekező esszéíróként) belépve érvényesítette a kornak és közegnek megfelelő retorikát, zsargont, érvelési paneleket. E hozzáállás szintén visszaköszön a rendszerkritika azon válfajának alkalmazásában, amelyet a Tandori hangsúlyos és jelentésszerű politikizálásához, illetve Gergely Ágnes időben-térben (valóságkeretekben) távolító politikaviszonyához hasonlítható *A világ teremtése* eposzparódiájának nem radikális, de félreérthetetlenül regisztrálható rendszerkritikussága képvisel.¹

Orbán Ottó énkonstrukciója kialakításában érvényesülő, nagyszabású törekvése abban áll, hogy *egyazon* (autentikus) én megnyilatkozásaiként gondolta el és kívánta láttatni *egyaránt* versei, esszéi, de interjúi-nyilatkozatainak „énjének” szólamait is. Ebből következően érdemes az olvasás során észlelnünk e szerzői törekvés, prog-

¹ Vö. NYERGES Gábor Ádám, *Egy olyan apróság, mint az ég. Orbán Ottó A világ teremtése című műve és a hetvenes évek társadalmi valósága*, Kalligram 2019/3., 83–88.

ram érvényesítésének szándékát, melynek értelmében minden a köz számára készült megnyilvánulásában és közlésében ugyanazon individuum egységes gondolkodásának, identitásának, világlátásának reprezentációját kívánta nyújtani, ezen személy („Orbán Ottó”, a költő, illetve közszereplő értelmiségi) gondolati rendszerén belül elhelyezhető módon. Ezen az énszemléleti modellen belül érdemes tehát – ha nem is minden esetben egyenlő súllyal és jelentőséggel, de minden esetben a(z ilyen értelemben) teljesnek tekinthető Orbán-œuvre egészén belül – figyelemmel kísérnünk egy-egy adott korban relevánsnak tekinthető, közérdekű problémára, kérdésre adott reakcióinak meglétét avagy nem-meglétét, illetve meggyőződésének, véleményének, argumen-tációinak árnyalódásait, változásait is.

A népi–urbánus ellentét kapcsán ilyen szempontból is sokatmondó, hogy bár Orbán Ottót bizonyíthatóan már pályakezdése első éveiben, tehát a hatvanas évektől foglalkoztatta a kérdés, mindennek az életműben első írásos nyomait 1980-ban találjuk. Mi több, éppen ez, az 1980-ban megjelent *Honnan jön a költő?* esszékötetbeli első tematizálás nyújtja annak visszamenőleges bizonyítékát, hogy Orbán számára nagyon is komoly relevanciával bírt ez a problémakör (még ha – a kilencvenes évekig – verstémaként nem is). Nem meglepő módon a Belvárosi Asztaltársaság kapcsán kerül elő a népi–urbánus ellentét, mégpedig nem egyik vagy másik oldal, hanem maga a szembenállás, annak mögöttes, politikai jelentései és kirekesztő jellege, illetve e megkülönböztetések és megbélyegzési formák totális elutasításának kontextusában. Mint írja: „Nem volt születési, származási alapon létrejött álközösség. A főváros és az ország többi része közti ütemkülönbséget mint tényt mindannyian érzékeltük, de az erre a tényre épülő stratégiákat, az urbánus–népies ellentétet s főképp azt, amit ez takart – az alja elmék esetében mindkét oldalon egy némileg korszerűsített és a legújabb divatszínekbe öltöztetett fajelméletet –, a nevéen neveztük: gyilkos baromságnak.”²

Mint megfigyelhető, Orbán megfogalmazása a fenti idézetben látványosan a kívülállás (a kicsinyesnek láttatott ellentétben való felülemelkedés) pozícióját igyekszik deklarálni, gondosan ügyelve arra, hogy minden tekintetben egyenlőségjelet tegyen mindkét oldal „vétkői” közé, például „fajelméletet” emlegetve. Figyelembe kell venni azonban, hogy Orbán, mikor népi–urbánus ellentétet emleget, már nem szinkrón módon hivatkozik a leginkább az 1930-as években (Orbán Ottó 1936-ban született) kiélezettnek és meghatározónak tekinthető ideológiai ellentétre, hanem annak (kultur)történeti továbbélésére, a korban kibeszéletlen, féltabuként való jelenlétére, le-származására utal, jelen idejű jelenség gyanánt. Ennek oka pedig az, amit összegző tanulmányában N. Horváth Béla is leszögez: „az 1948-ban hatalomra jutott politika ellenségnek tartotta a radikális polgári értelmiségként értelmezett urbánusokat s a népiek többségét, akiket a nacionalista, faji gondolkodás reprezentánsaként aposztrofált. Ugyanakkor e politika (természetéből következően) népiség és marxizmus feltételezett ideológiai szövetségére hivatkozva a népi tábor nem egy képviselőjével különbékét kötött, megpróbálván kiegyezésre készíteni őket, vagy legalább »útitársként« megnyerni. A szocialista rendszer kultúrpolitikája – noha egyes korszakaiban eltérő

² ORBÁN Ottó, *Honnan jön a költő?*, Magvető, Budapest, 1980, 35–36.

módon – épp ezért elhallgattatta a népi–urbánus szembenállást a maga diszkriminatív, más tekintetben viszont homogenizáló társadalom- és kultúrpolitikai céljainak megfelelően. Nem utolsósorban pedig azért, mert e vita – sokáig tabuként kezelt – egyik hangsúlyos eleme a zsidókérdés volt”³

Az Orbántól fentebb idézett bekezdés azon igencsak kis számú szöveghelyek egyike a rendszerváltás előttről, amelyekben (a nyilvánosság tudatos vállalásával) Orbán Ottó érdemben (és azt teljeskörűen konkretizálva) foglalkozik a kérdéssel. Ezen felül még a Kabdebó Lóránt által 1987–88-ban vele, a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtrára számára készített életinterjújában, tehát készültekor egyszerre a nyilvánosság elé, de nem azonnali megjelenésre (mondjuk úgy: csak közvetetten a nyilvánosság elé) szánt kontextusban tesz említést a problémakörről. Legelőször viccelve utal rá, mikor is névváltoztatása kapcsán jegyzi meg: „az Orbán valamiért megtetszett. Nem tudtam ennek a hátteréről, nem tudtam, hogy később majd az urbánus–orbánus viccre ad módot, meg egyáltalán, hogy ennek valami ilyenfajta vonzata is lehet”⁴ A beszélgetés későbbi szakaszaiban azonban a *Honnan jön a költő?*-ben olvashatóknál részletesebben és árnyaltabban is szót ejt ezzel kapcsolatos elképzeléseiről, ismételten a Belvárosi Asztaltársaság összetétele és szerveződésének alapelvei, illetve ismét a népi–urbánus szembenállás totális, elvi elutasítása kapcsán: „a társaságnak az összetételéből természetesen adódott, és a gondolkodásából meg egyenesen következett, hogy egy olyan hagyományrendszert, aminek a rossz működését ki-ki a bőrén is tapasztalhatta, nem akart elvállalni”⁵ Az idézet közvetlen folytatásában Orbán már retrospektív visszatekintésébe beleszővi a hajdani elképzelések értékelő összevetését is az interjú készültének (a beszélgetés ezt tartalmazó szakaszát 1988. február 9-én rögzítették) idejekor tapasztalható állapotokkal: „[A Belvárosi Asztaltársaság] Nem akarta folytatni az egész magyar szellemi életet megosztó, és amire mi nagy naivan azt hittük, hogy eltűnőben lévő, népies–urbánus ellentétet. Nem akarta vállalni, nem akarta folytatni, és főképp a saját körén belül egyszerűen nem akart eszerint viselkedni. Azt hiszem, ennek a nagy vállalkozásnak, nagy elszánásnak a sikeréről bőségesen tanúskodik a szellemi élet mai állapota. Arról is, hogy ez mennyire naiv volt. De arról is, hogy ez milyen életbevágóan fontos elhatározás lehetett.”⁶

Mint látható, a fenti szöveghelyen Orbán Ottó (a korabeli jelen perspektívájából) már egyértelműen kudarcba fulladt kísérletként, de a társaságra a hatvanas években jellemző szemléletet továbbra is pozitívan megítélve nyilatkozik a „régii” megosztottság fölszámolásának szándékáról. Korántsem lényegtelen az az időbeli egybeesés sem, hogy Orbán éppen egy a rendszerváltáshoz időben ilyen közel készült interjújában emlegeti több ízben és részletesebb kifejtettségi fokon is a problémát. Elvégre, ahogyan arra N. Horváth Béla is felhívja a figyelmet, a népi–urbánus ellentét „nem véletlen,

³ N. HORVÁTH Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom története, III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 172.

⁴ ORBÁN Ottó – KABDEBÓ Lóránt, *Színompás ostrom lángoló házakkal*, szerk., jegyz. NYERGES Gábor Ádám, Magvető, Budapest, 2016, 125.

⁵ *Uo.*, 202.

⁶ *Uo.*, 202–203. (Kiemelés tőlem – Ny. G. Á.)

hogy a szocializmus végnapjaiban lángolt fel újra, amikor ismét a társadalomátalakítás lehetősége és stratégiájának megválasztása merült fel.”⁷

Ugyancsak beszédes, hogy Orbán fent idézett gondolatmenete éppen Csoóri Sándor említésével folytatódik. Elvégre, a népi–urbánus megosztottságon felülemelkedni törekvő Belvárosi Asztaltársaság, bár Orbán Ottó 1980-as megfogalmazásából úgy tűnhet, a kérdés iránt *semleges felek* részvételével deklarálta volna ezen ellentétből való függetlenségét, valójában tagjaiban a nyilvánosság előtt deklaráltan vagy vélelmezetten, de egyértelműen egyik, illetve másik csoporthoz sorolt értelmiségiek között részvételét is magában foglalta, szimbolikus, jelentéssel teli gesztus gyanánt is. A „népiek” táborának egyik reprezentatív, fontos alakjaként Csoóri Sándor jelenléte a társaságban, ilyen tekintetben, kulcsfontosságúnak volt tekinthető már akkoriban is, illetve a társaság törekvéseinek utólagos (legitimáló, tisztázó), orbáni magyarázatnarratíváiban is. Ugyancsak jelentéssel teli gesztus Orbán részéről, hogy bár magát (folyamatosan hangsúlyozva) nem hajlandó e „szekértáborok” egyikébe sem besorolni, Csoórral való (ekkoriban még) egyetértőleges gondolkodását, szemléletük ebbéli párhuzamosságát éppen életútjaik kezdeti ellentétbe állításával megalapozva hangsúlyozza: „Most olvastam nemrégiben Csoórinak a legújabb tanulmánykötetét, benne ugyanazt, amit én itt hosszan meséltem, hogy a város és a vidék között – akárhonnan indult az ember, akár onnan indult, ahonnan én, akár onnan indult, ahonnan ő – Zámolytól Pestig éppolyan gyötrelmes és rázó volt az út, mint Pestről Hercegfalván át vissza Pestig”.⁸ Ez Orbán Ottó más szerzőkről való beszédének jellemző logikai eleme: látszólagos vagy tényleges ellentétek felmutatása *ellenére* kihangsúlyozott szellemi rokonságuk, egyetértésük afirmatív aláhúzása. A Csoórral való összehasonlítás, ebben a kontextusban, annak szemléltetésére szolgál, hogy a szerző bizonyítsa: pusztán a származás, a kezdeti szociokulturális meghatározottság nem *predesztinálnak* egy-egy alkotót, kötelező érvénnyel, „népi” vagy „urbánus” felfogásúnak, elvégre, mint jelzi is, más-más kiindulópontokkal, de részben vagy ebből a bizonyos szempontból mégis, külön-külön, ugyanolyan szemlélethez jutott el a vidéki származású és a közgondolkodásban népiként számontartott Csoóri és a más utat bejáró (kívülről semmiképp sem „népiként” percipiált) Orbán Ottó. Ahhoz azonban, hogy ez az (Orbán által) felvázolt analógia teljeskörűen működjön, annak az előfeltevésnek a belátása is szükséges az éppen nyilatkozó Orbán Ottó részéről, miszerint (legalábbis kívülről nézve, a közgondolkodás szerint) amennyire Csoóri „inkább” a népi, úgy ő pedig „inkább” az urbánus „táborhoz” sorolható szerzőnek tűnik. Ez az előfeltevés korántsem alaptalan, olyannyira, hogy az Orbán Ottó költészetét és gondolkodását az urbánus táborhoz közelítő olvasat a szerző pályakezdése óta jelen van. Mindennek – e mondjuk úgy, „pszeudo”- vagy „látens” urbánusságnak – Orbán Ottó, ahogy a Kabdebó-interjú egy másik pontján maga is regisztrálja (úgy hivatkozva „az úgynevezett urbánusok”-ra, mint amely közegnek „minden számítás szerint a legerősebb hátszágomnak kellett volna lennie”),⁹ teljes mértékig tudatában is volt – ezzel lényegében utólag igazolva

⁷ N. HORVÁTH, *I. m.*, 172.

⁸ ORBÁN–KABDEBÓ, *I. m.*, 203.

⁹ *Uo.*, 223.

is a Csoóri–Orbán-analógia alapját. Ennek fényében nem véletlen tehát, hogy Orbán Ottó e Csoórral képzett analógiájában magát a „látszólag urbánus”, „urbánusnak tűnő” ellenpontként tudja felmutatni a „népi” Csoórral szemben. Korántsem lényegtelen, hogy Dérczy Péter Orbán-esszéketét laudálva Reményi József Tamás is felmeríti ezt az Orbánról közkeletűen leolvasni szokott kódot: „A narodnyikok szemében világhi, de a magyar népdalhoz ő írja az elmúlt évtizedek legszebb versét.”¹⁰ Orbán tehát argumentációjában épp saját pozícióját Csoóriéval összevetve jut el ahhoz a konklúzióhoz, hogy ezek a leíró minősítések megtévesztők, félrevezetők és hamisak.

Ide kívánczik Orbán Ottó 1979-es, Csoóri Sándorról írt esszéje-íróportréja is, melynek bevezetését ugyanezen analógia mentén (s ha nem is direkt megnevezéssel, utalásaiban mégis egyértelműen adresszáva a népi–urbánus kérdést) indítja el Orbán: „– Csoóri?... *Sándor*, ugye?... aki olyan népies verseket írt az ötvenes években?... Ez a kérdés a hatvanas évek elején hangzott el a honi irodalom hadállásaiban városinak mondott és hivatalosan persze nem létező írói irányzat egyik buzgó, de a maga megítélése szerint hűvös tárgyilagosságra törekvő képviselőjének szájából... [...] A kérdéstől lassú zsibbadás fogott el, mintha érzéstelenítőként nyomták volna a bőröm alá a hazai irodalmi élet kábító elfogultságait. Tudtam, mert tudnom kellett, hogy más és nem is akármilyen helyeken Csoórit épp arról világosítják föl, hogy jó lesz vigyáznia, mert azt, aki az egzisztencialista korpa közé keveredik, megeszik a modern disznók. És ha nem tudtam volna... Figyelmeztetés, mosolyba takarva, engem is ért: »egy ilyen művelt gyerek, mint te...« A megszűntnek nyilvánított háború makacsul folyt tovább. Különös módon még a más célokért vívó kritikában is, noha itt nem az elvek szintjén, csak a tunya gyakorlatban, mely az elsőül felkínálkozó jelzőt egyből végsőnek is vette, és azontúl nyakra-főre használta. Zámolyi születés, vonzalom a dalhoz, Illyés nyoma a szövegen; mi kell még egy törzskönyvezett népi sarjadékhoz? A majd két évtizedes, makacs erőfeszítésnek, mellyel két olyan egymástól *majdnem mindenben* elütő költő, mint Csoóri meg én, nem akart egymástól *mindenben* elütönni, a kritikára tett hatása szinte semmi. Holott e kölcsönös igyekezetet nemigen lett volna szabad magánügynek vélni. Mivel nem volt az.”¹¹

Az esszé egy későbbi pontján (az urbánusság kategóriájának mint lehetséges ellenpontnak vizsgálatát ezúttal mellőzve) Orbán, Csoóri kapcsán, részletesebben is szól Csoóri általa vélelmezett viszonyáról a népművészethez, mely összhangban áll Orbán saját, népművészetrel kapcsolatos, más-más írásaiból kirajzolódva (részlegesen, de karakteresen) rekonstruálható álláspontjával. Valamint, egyszersmind, a „népi író” pozíciójával, szerepével kapcsolatban kialakult (mind „népi”, mind „urbánus” perspektívájú), leegyszerűsítő szemlélet, pozitív és negatív konnotációjú prekonceptiók ironikus dekonstruálására is törekszik: „Csoórinak visszatérő témái a népdal, népzene, népművészet, amiért egyesek két lábon járó zászlónak, mások meg kótyagos hátramoszdítónak tekintik őt. [...] Csoóri – különben tenyérnyi – lakásában víz-

¹⁰ REMÉNYI József Tamás, *Laudáció*. Dérczy Péter: Között. Orbán Ottó költészetéről, <https://www.artisjus.hu/artisjus-dijak/derczy-peter/> (Hozzáférés: 2022. november 11.)

¹¹ ORBÁN, *Honnan jön a költő?*, 211–212. (Kiemelések az eredetiben.)

öblítéses véce van, és a költő nem tenyészt birkákat. Csoóri azért választja tárgyául a nép művészetét, mert ez a tárgy izgatja; mert költői indulása és az indulást követő vergődés okán ekörül szerzett tapasztalatokat; mert ő ezen a szűrőn tudja átszűrni a világot. Csoóri nem a néprajz megszállottja, még kevésbé a gyöngyösbokrétás illúzióké. Őt a népművészetben az egyetemes művészet számára is hasznosítható tanulság, a népművészethez fűződő viszonyunkban korunk szellemi állapota érdekli.¹²

A Kabdebó-beszélgetés gondolatmenetében, a Csoórral felmutatott párhuzam után, Orbán ismét visszatér a Belvárosi Asztaltársaság elvi alapjainak ismertetéséhez. „Vidék” és „város” látszólagos ellentétpárjai után, ennek mintájára, hasonló retorikai ellentétezással köti Orbán ugyancsak a Belvárosi Asztaltársaság eszmei háttéréhez a „Kelet” és „Nyugat” közötti nem-választás szintén szimbolikus gesztusát: „És hát ez volt az a korszak, amikor ugyancsak egy kicsit naivan azt hittük mindannyian, hogy a világnak egy olyan megkülönböztetett pontján élünk, ahol most az igazán fontos dolgok történnek. Merthogy itt keveredik össze az egyszerűség kedvéért Kelet és Nyugat, a két világrendszer.”¹³ A Csoórral való hangsúlyos szembeállítás–párhuzamosság mentén történő összehasonlítás ezen a ponton ismét visszaköszön: „azzal foglalkoztunk, hogy mit kell egyszerűen a saját szakmánk folytatásához eltanulni. Hogy egy bizonyos pont után Eliot ismerete nélkül nem lehet sem olyan verset írni, amelyet én akartam, sem olyan verset írni, mint amelyet Csoóri akart.”¹⁴ Orbán Ottó ekkor, 1988 elején, summázatát adva a társaság törekvései eredményességének, három szempontból is elkeseredettségről, csalódottságról számol be. Egyrészt, működésük éveit összegezve, arra jut, hogy azok „meddő küzdelemben teltek el”.¹⁵ Másrészt (a „ma” perspektívájából) úgy ítéli meg, hogy a csoportot alkotó fiatal művészek, értelmiségiek (korabeli életvitelükkel is összefüggő) felszabadult szellemi pezsgése véglegesen elveszett érték: „Hát ez visszahozhatatlan. Visszahozhatatlan a fiatalság, visszahozhatatlan az az egész gondolkodás.”¹⁶ Ezen felül Orbán még egy szempontból is kudarcba fulladtnak ítéli meg nagyszabású vállalkozásukat, amennyiben már ekkoriban, tehát még a népi–urbánus (és számos további szellemi, politikai és irodalompolitikai) ellentétnek-megosztottságnak a rendszerváltás után történő, teljes nyíltságú kiéleződése és felerősödése előtt egy-két évvel is kibékíthetetlen, feloldhatatlan elvieszmei-világnézeti különbségeket regisztrál a huszonegynéhány évvel korábban még egy (laza szerveződésű) platformba tömörülő gondolkodók között: „Ma már nemigen tudnék háromnál többet, vagy maximum négy embert ezek közül úgy összehozni, hogy ne essenek azonnal egymás torkának, vagy egyáltalán leüljenek egy asztalhoz. Ami utólag is mutatja, hogy nem volt ez egy olyan szervezett csoport.”¹⁷

Mint a következő évek történéseinek ismeretében is láthatóvá válik majd, ez utóbbi csalódás, keserű tapasztalat válik a népi–urbánus ellentét kapcsán is Orbán narratívájának domináns elemévé.

¹² Uo., 220–221.

¹³ ORBÁN–KABDEBÓ, I. m., 204.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo., 205.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

Nappali hold, Napfogyatkozás

Orbán Ottó és a népi–urbánus ellentét a rendszerváltás után

1990. szeptember 5-én, a Hítel III. évfolyamának 18. számában jelent meg Csoóri Sándor folytatásokban közölt esszéje, a *Nappali hold* 2-es számú darabja. Az írás nyomán kialakult közéleti felzúdulás tekinthető a rendszerváltás utáni időszak egyik első, országos léptékű politikai botrányának.¹⁸ „Ennek három mondata miatt mintegy kétszáz cikk jelent meg akkoriban, zömmel Csoóri ellen. Az esszé megjelenése után két héttel először Gergely Ágnes lépett ki, aztán Kertész Imre, Fenákel Judit, Bárdos Pál és Vámos Miklós. A szövetségből nem, de az elnökségből és a választmányból kilépett Mészöly Miklós és Csoóri Sándor, a választmányból pedig Balassa Péter. Időközben megjelent az írószövetség elnökségének nyilatkozata, amelynek veleje így hangzott: »Mi, akik becsüljük és szeretjük őt, s tudjuk, mit tett az egyetemes magyarságért és az emberi személyiség szabadságáért, most nem osztozunk gondolatmenetében, következtetéseivel sem érzelmileg, sem logikailag nem azonosulunk«” – idézi fel az Írószövetséget megosztó politikai vitákat-botrányokat összefoglaló cikkében Tornai Szabolcs.¹⁹ A magyar értelmiség szinte egészét megosztó és az épp berendezkedő demokratikus viszonyok között odáig jóformán példa nélkülinek tetsző viharokat kavart esetet kiváltó esszéjét Csoóri a rákövetkező évben megjelent esszékötetének címadó darabjaként is közreadta.²⁰ Az inkriminált írás (illetve annak nagyjából két bekezdésnyi terjedelmű, nyíltan antiszemita passzusa) következtében kialakult helyzetre a szerző kötete előszavának „Záradék”-ában reagált, az alábbiaképpen: „A *Nappali hold* egyik írásáért a múlt évben – ne kerüljessük a szavakat – nyilvánosan megkövetkeztek. Száznolcvannál több írásban támadtak rám. Sokáig nem tudtam: kibírom-e a halálos közáport. Kibírtam. Sőt: a lázalmokkal kísért tapasztalataim mellett még egy-két ijesztő igazságra is ráébredtem. Így ébredtem rá arra is, hogy aki igaz szeretne maradni, annak bizony még attól se szabad visszahőkölnie, hogy egy-egy pillanatban igaztalanná válik. Mert néha épp a törés mutatja meg a szembenálló feleknek is a valóság drámai, illetve tragikus teljességét.”²¹

A *Nappali hold* megjelenése több szempontból is tekinthető a rendszerváltás utáni demokratikus berendezkedés jelképes-szimbolikus, önmagán túlmutató jelentőségű momentumának.²² Az előző rendszerben nyilvános fórumon nem közreadhatónak minősülő gondolatok megfogalmazásának lehetősége az 1990-es évek szólásszabadság-felfogásában évtizedek elteltével realizálódott először, s a Csoóri-írássra ilyen

¹⁸ A botrány, vita, reakciók és tiltakozások körülményeihez és lezajlásának dokumentációjához bővebben lásd MÁRKUS Béla, „Egy cikk, egy ország, egy álom”. *Kivonatos és hiányos emlékeztető egy vita történetéhez*, Alford 1991/7., 41–46.

¹⁹ TORNAI Szabolcs, *Nem gondolatrendőrség*, Heti Válasz 2004. március 11., 52.

²⁰ CSOÓRI Sándor, *Nappali hold*, Püski, Budapest, 1991.

²¹ *Uo.*, 6.

²² Nem véletlen, hogy Kovács Éva is az „indulatos népi–urbánus vita” főbb állomásai között említi a *Nappali hold* megjelenését e beszédmódot elemző tanulmányában: KOVÁCS Éva, *Indulatok a mai népi–urbánus vitában. Vázlat arról, hogy miért éppen népiként és urbánusként civakodik a budapesti értelmiség a rendszerváltás óta*, 2000 1994/8., 15.

értelemben a gyűlöletbeszéd-narratívák egyik első szimbolikus „szelepnnyitásként” is joggal tekinthetünk.²³ Kiváltképp, hogy (ahogyan ugyanezen időszakban Csurka István esetében is) egy országos megbecsültségnek örvendő alkotótól eredeztethető a harmadik köztársaság korszaka antiszemitizmus-narratíváinak egyik első „minta-adó” megnyilvánulása. Ezen értelmiségi (tekintély)személyek közismertsége, megbecsülése és társadalmi státusza extra legitimációval ruházta fel a rasszista beszédmódok előretörését. A korábbi időszakok értelmiségi szereplehetőségeivel és -képével mindaddig összeegyeztethetetlennek tűnő magatartásminták tanúsítását és politikai pozíciók felvételének határátlépési gesztusát nyugodt szívvel minősíthetjük a maga korában társadalmisokk-értékű, kizökkentő erejű tapasztalatnak. Ahogy György Péter is megjegyzi: „Tény, hogy az antiszemita beszéd minden szabad társadalomban jelen van, és 1989-ben mindössze annyi történt, hogy azt, amit addig *sub rosa* mondtak ki, hirtelen ki lehetett nyomtatni. De a zsidó kulturális identitás sem létezhetett volna ugyanezen sajtószabadság nélkül. Az 1989 utáni liberális demokrácia keretei között magától értődő volt a szabad önmeghatározás retorikája: a megszállott antiszemitáktól eltekintve senki nem vonta kétségbe azt, hogy a nyilvánosságban szabadon lehet beszélni zsidókról és a holokausztról. Az 1989-ig láthatatlan, szubkultúrának sem nevezhető nem zsidó zsidó lét hirtelen láthatóvá lett, s – amúgy mélységesen igazságtalan módon – fenyegetően nagynak, összetettnek tűnt. Csoóri Sándor *Nappali hold* című – finoman szólva is erősen vitatható – esszéje említésre méltó fejezete e szorongással teli vitának. A zsidó tapasztalat megjelenése kulturális pánikhoz vezetett egy olyan ember esetében is, aki hosszú évtizedekig élt egy olyan közegben, értelmiségi szubkultúrában, amelyben értelmezhetetlen lett volna mindaz, amit 1990-ben leírt.”²⁴

Mindazonáltal Csoóri megnyilvánulása nem csupán az éppen kialakuló magyar demokratikus rendszer közbeszéde és -gondolkodása tekintetében járult hozzá az antiszemita beszédmódok normalizálásához. Esszéjének egyik meghatározó témája ugyanis „nemzeti” és „modern”, „népi” és „urbánus” bonyolult viszonyrendszere volt. Az e fogalmi keretben zajló diskurzust pedig, melynek gyökerei már a vita harmincas évektől 1945-ig bezárólag tartó időszakában is mélyen összefonódtak az antiszemitizmussal, végképp nehezen szétválaszthatóvá tette attól. Elvégre a népi–urbánus ellen-

²³ Figyelemre méltó módon említi a Gerő András által antiszemitizmussal vádolt Romsics Ignác és a rendszerváltás utáni antiszemitizmus kapcsán kelt írásában Bojtár Endre is az Élet és Irodalom hasábjain, hogy: „Szellemi életünkben egykori barátom, Csoóri Sándor 1990 szeptemberében megjelent gyalázatosan bűnös esszéje (*Nappali hold*) tette a nemzeti *bonton* részévé a zsidózást, ahogy feléjük mondják: a zsidókról való *töprengést*. (A Csoóri-apológéták – Görömbei Andrásról Szirák Péterig – unalomig ismételtetett válasza a Csoórit ért vádakra, hogy ugyanis azok a szövegösszefüggésükből kiragadott idézetekre épülnek, azóta is vissza-visszatérő »érvük« az antiszemita-védnököknek. A baj csak az, hogy ők viszont az egész vita legszélesebb kontextusáról feledkeznek el, arról a kontextusról, amelyet a több millió áldozat képez.) [...] A szólásszabadság helyreállításával, vagyis mindjárt a rendszerváltással egy időben újjáéledt és fokozatosan felerősödött az antiszemitizmus is.” BOJTÁR Endre, *Antiszemita vagy-e?*, Élet és Irodalom 2012/30., 11.

²⁴ György Péter, *A holdbéli zsidó. Kik azok a magyar zsidók, és mit jelent a képviselőtű(n)k?*, Magyar Narancs 2014/37. <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-holdbéli-zsidó-91696> (Hozzáférés: 2022. november 11.)

tét kvázi-tabujellegének feloldódásakor a kérdéskör egyik legelső nagy nyilvánosságot kapó megtárgyalását (a „vita” újraindítását) keretezte át „nemzeti”–„magyar”–„népi”, illetve „idegen”–„zsidó”–„urbánus” fogalmainak összekapcsolásával.

Mi több, ennek az asszociatív, illetve diszkurzív összekapcsolásnak megszilárdításában is jelentős gesztus volt, hogy Csoóri (két évvel a *Nappali hold* első, folyóiratbeli változatának²⁵ és egy évvel az azt kibővítve magában foglaló, azonos című esszékötetnek a megjelenése után) a Csurka István alapította, indulásától fogva a magyar sajtópaletta talán leginkább szélsőjobboldali kiadványában, a Magyar Fórumban közölt „előadásrészleteket”. A *Miért népi és miért nemzeti?* cím alatt megjelenő írásban a „népi” kultúrának azon – a romantika korszakából eredeztethető – felfogását mondja újra (egyszersmind az ilyen levezetések logikájának elmaradhatatlan elemeként hivatkozva a bartóki örökségre is), mely szerint az afféle ősi letéteményese volna valaminő önazonos, nemzeti folytonosságtudatnak – ezúttal a „nemzeti-nemesi” kultúrának nem ellentétéként, hanem kvázi-komplementerfogalmaként. Az írás nagyjából feletáján érkezik el Csoóri gondolatmenete mind a nyílt(abb) politizálás bevezetéséhez, mind a „két világháború között” lejátszódó „borzalmas félreértésekhez”, melyekből a „népi–urbánus ellentétet” eredezteti. Mint írja: „Az urbánus–népi ellentétek a két világháború között mérgesedtek el, igazából ezt a talányt kellene megfejteni, de erre nemigen találunk vitapartnereket. Itt kezdődnek az igazi gondok és tragédiák, melyek már életünket is – bizonyos értelemben – meghatározzák”.²⁶ Csoóri Balaskó Jenő által lejegyzett előadásszövegében,²⁷ megcáfolni kívánva azokat az „elméleteket”, melyek szerint „az urbánusok eszmeközpontúak, univerzalisták, a népiek pedig egy nemzet központúak [sic!], és kizáró természetűek”,²⁸ arra következtetésre jut, miszerint: „ugyanaz a veszély leselkedik a magyarságra is, mint arra a zsidóságra, aki elfeledkezett önmagáról. Otthonosnak kell lenni a nyelvben, a hagyományban ahhoz, hogy igaz gondolatok születhessenek. Aki ellöki magától a történelmet, annak nem lehetnek szerves, organikus gondolatai. Ez az én nagy bajom azzal a politikusi réteggel, amelyik politikát csinál úgy, hogy csak logikailag gondol végig valamit, de egyáltalán nem teszi ezt történetileg. S ha ez így van, akkor mindegy, hogy milyen ideológiát képvisel: nemzetellenesebbé válik inkább előbb, mint utóbb.”²⁹ A szövegben Csoóri Illyéssel folytatott beszélgetésére hivatkozik („Egyszer megkérdeztem Illyéstől, hogy milyen viszonyban van a zsidósággal?”),³⁰ s felidézése szerint Illyés erre válaszul elmondta, hogy „1933-ban, amikor megírtam a Pusztulás című baranyai beszámolómat az egykéről, a falu ellehetetlenüléséről, másnap ezek a barátaim támadtak meg. Hevesi András, Zsolt Béla, Ignó és a többiek. Nem értettem, mi történik. Azt

²⁵ CSOÓRI Sándor, *Nappali hold* (2), Hítel 1990/18., 6.

²⁶ CSOÓRI Sándor, *Miért népi és miért nemzeti?*. Részletek Csoóri Sándor előadásából, Magyar Fórum 1992/22., 5.

²⁷ Ennek utóéletéhez lásd még: KÖNCZÖL Csaba, *A völgy elefántja*, Népszabadság 1992/139., 21.; BALASKÓ Jenő, *Akinek rinocéroszbőre van...*, Magyar Fórum 1992/30., 5.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

hitték, hogy mert én félttem a magyarokat, azért én ellenük vagyok.”³¹ Emellett Csoóri a népi–urbánus kérdés kapcsán érvényesíti retorikájában a „magyar” (és „magyarokat féltő”), illetve „zsidó” kategóriák egymással való szembeállítását. Ezen tartalmi elemek, valamint a megjelenés helye, illetve a (népi-)nemzeti hagyományok és történelem figyelmen kívül hagyásának vádjával leírt „nemzetellenesség” bélyege, továbbá Csoóri státusza és presztízse teremtette együttes kontextus újabb komoly lépést jelentett a népi–urbánus kérdés rendszerváltás utáni reinkarnációja és a szélsőjobboldali-antiszemita diskurzus egybeforrásztásában.

Ebben a (csak részben) új kommunikációs térben végleg nehezen kivitelezhetővé vált a későbbiekben népi és urbánus ellentétéről nem a Csoóri-féle diszkurzív alapok mentén (akár azokkal egyetértve, akár éppen azok ellen érvelve) megnyilvánulni. Elvégre, éppen a Csoóri-féle konnotációk meghatározó jellege miatt, ezen jelentés-modifikációk jobbra megkerülhetetlennek bizonyulnak a gyakorlatban (mindmáig); míg a megelőző időszakokban az „urbánus” kifejezés csak bizonyos, szándékolt esetekben válhatott a „zsidó” fogalmi szinonimájává (hasonlóan olyan, kontextuálisan egyértelműen fordítható nyelvi kódokhoz, mint az „idegen” vagy a „kozmpolita”), innentől fogva nemigen lehetett megkerülni azt a jelentéstöbbletet, mellyel a Csoóri-esszé véglegesen összeforrásztotta e kifejezések fogalmi értékét. Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni Kovács Éva megállapítását is: „A népi érvelés napjaink indulatos vitájában gyakran antiszemita; aki urbánus, az zsidó, illetve aki zsidó, az urbánus, tehát nem-magyar. *Déja vu*-érzéseink ilyenkor szokatlanul felerősödnek, hiszen a harmincas évek népi–urbánus vitájának is volt antiszemita vonulata (vö. Németh László mélymagyar–hígmagyar ellentétpárját, vagy Szabó Dezső »zsidó arzén, német cián« hasonlatát), nemcsak retorikájában, hanem olykor politikai programjaiban is.”³²

Csoóri hosszú és számos kérdéskört érintő *Nappali holdjának* különböző pontjain, melyek között kiemelt jelentőséggel bír a botrányt kiváltó rész rövid felsorolásának Orbán-emlétese, hivatkozik (rendre – kontextuálisan – pozitív előjellel) Orbán Ottóra is. A *Nappali hold* inkriminált és országos felzúdulást kiváltó bekezdését ezen a ponton teljes terjedelmében idézem:

Élnek, miért is ne élnének sokan az országban, akik unják az örök magyar sirámoikat: Mohácsot, Nagymajtényt, Világost, Trianont és még ezer másféle csapást. Lehet is unni őket – ettől, persze, még nem tűnnek el a megoldhatatlan gondjaink közül. Különös, de addig, amíg a magyarsághoz természetes módon lehetett idomulni – akár beleolvadással, akár szellemi azonosulással –, ezek az öröklött magyar nyavalyák nem zavarták, nem idegesítették – legalábbis érzékelhetően nem – például a századok óta velünk élő svábokat, cipzereket, sőt még a kiegyezés után betelepült zsidóságot sem. Adyt Hatványk, Révészek, Jászik, Ignatusok állják körül, s képességeik szerint osztozkodnak is gondjaiban. Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó

³¹ Uo.

³² Kovács, *I. m.*, 18.

pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságból. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalokat is megtanulta. A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. Természetesen mindig voltak és lesznek is Szerb Antalok, Radnótiak, Sárközi Györgyök, Vas Istvánok, Harag Györgyök, Orbán Ottók, Konrád Györgyök, Faludy Györgyök és Zala Tamások, de ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag „asszimilálni” a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobantót ácsolhatott magának, amelyet eddig még nem ácsolhatott soha.³³

Hogy Orbán – számos pályatársához és az egykori Belvárosi Asztaltársaság más tagjaihoz, mint például Mészöly Miklóshoz³⁴ hasonlóan – e körülménytől függetlenül is reagált volna-e (esszényi részletességben) korábbi barátja megnyilvánulására, nem tudható, de jelen gondolatmenet szempontjából nem is releváns. Sokkal inkább az, hogy *Napfogyatkozás* című írásának bevezetőjében ezt a „megszólítást” jelöli meg ezen általa korábban látványosan került témakörben való, nyílt és részletes állásfoglalás megjelentetésének közvetlen kiváltó okaként: „Csoóri közreadta egy újabb írását, és az írás nyomán támadt forgószél tölcserében ott pörgött az én nevem is. Kétségkívül megszólítottak.”³⁵

Orbán Ottó első reakciója a Népszabadság 1990. október 1-i számában a *Nappali hold, avagy nappali sötétség* cím alatt közzétett körkérdésre³⁶ – melyben Csoóri esszéjének vonatkozó passzusa mellett Mészöly lemondásának apropóján is kérdeztek értelmiségieket (további nyilatkozók: Csoóri Sándor, Bíró Zoltán, a Hitel akkori főszerkesztője, Sánta Ferenc, Mándy Iván, Karig Sára és Esterházy Péter) – adott válasza volt.³⁷ Orbán kifejtettebb, részletesebb állásfoglalását³⁸ tartalmazó

³³ CSOÓRI, *Nappali hold* (2), 6.

³⁴ Mészöly 1990. szeptember 29-én, a Magyar Nemzetben közzétett nyílt levelében mond le az Írószövetség társelnöki és választmányi tagsági tisztségei alól: „Ahol az egyetemes emberi értékek, jogok, erkölcsi normák torzult hierarchizálása egyáltalán felmerülhet, ott én nem vagyok otthon, helyem ott nem lehet, ott önérettel és méltósággal magyarnak sem érezhetem magamat. [...] Mostani elhatározásomat Csoóri Sándor elnökségi tagtársamnak a Hitelben (1990. szeptember 5.) megjelent írása érlelte meg.” Mészöly Miklós, „... Ott én nem vagyok otthon”. *Címzett a Magyar Írók Szövetsége elnöke és elnöksége*, Magyar Nemzet 1990/229., 11.

³⁵ ORBÁN Ottó, *Napfogyatkozás = Uó., Cédula a romokon. Esszék és egyéb arcátlanságok*, Magvető, Budapest, 1994, 12.

³⁶ POGONYI Lajos, *Csoóri is lemond? Nappali hold, avagy nappali sötétség*, Népszabadság 1990/230., 5.

³⁷ Uo.

³⁸ A *Napfogyatkozásban* Orbán egyszersmind indirekt indoklását is adja, miért érezte szükségét, hogy a „hírlapi véleményserék” nyújtotta lehetőségeken felül is kifejtthesse álláspontját: „Vérivó vámpírok viadalában, amivé ez az elmégesedésre amúgy is hajlamos vita a hazai politikai körülmények nyomorúságos vermében lett, a remény a meghallgatásra a hírlapi véleményserék szintjén szinte semmi. A felek ismerni vélik és már csak túl jól képesek érteni egymást; előbb vágnak, utána számolnak.” ORBÁN, *Napfogyatkozás*, 14.

esszéje először 1991 elején jelent meg a Kortársban (a keltezés alapján a szöveg két héttel a Népszabadságnak adott első nyilatkozat után véglegesedett, 1990. október 15-én), majd az 1994-ben megjelentetett, *Cédula a romokon* című esszékötetében is helyet kapott.

Orbán Ottó *Napfogyatkozás* című esszéjét szembeötlő és lényeges *mentegetőzési* gesztussal („Eredetileg Kiss Ferenc Csoóri-könyvéről készültem írni... [...] Aztán minden másként történt.”)³⁹ kezdi. Ez korántsem független attól, hogy a (tágon értelmezett) népi–urbánus ellentéttel (még hozzá annak antiszemitizmustól – ez esetben végképp – elválaszthatatlan összefüggésében) kapcsolatos ilyen részletességgel és konkretizálási szinten korábban semmilyen más írásában nem foglalkozott. S mint korábban említettem is, ezeket a hangsúlyokat, melyeknek elhelyezésével-elosztásával Orbán Ottó láthatóan már kommunikációsaktus-szinten is kommentálni törekedett egy-egy kérdéskört, nagyon is tudatos elgondolások mentén jelölte ki a szerző. (Ez esetben, például, vélhetően azt igyekezve szemléltetni, hogy maga a téma *méltatlan* a bővebb kifejtésre, illetve hogy jellemzően maga az emlegetés gesztusa is hozzájárul e meghaladni kívánt vita-ellentét gerjesztéséhez és folytonos újratermel[ő]d]éséhez.) Úgy vélem, emiatt érezhette szükségesnek Orbán, hogy magyarázatát adja, miért is látta szükségesnek ez alkalommal mégis egész esszényi terjedelemben reagálni (a morális-etikai szükségszerűsége felül), *személyes* érintettsége révén is, Csoóri *Nappali holdjára*. Orbán, említett érintettségével összhangban, *személyes*⁴⁰ (és ironikus) hangon kezdi esszéjét, felidézve Csoóri Sándorral való megismerkedésüket: „Rettenően dekadens volt, legalább annyira, mint a gyermektápszerek dobozán látható, erőtől duzzadó csecsemők”.⁴¹

Csoóri asszimilálódásra vonatkozó kijelentéseire Orbán az alábbi történeti levezetéssel reagál: „A valóságban a több értelemben is nemes fogantatású, nemzeti liberalizmus nyitott teret a zsidóságnak, részint emberségből, részint számításból, minthogy műve betetőzéséhez hiányzott a számottevő hazai polgárság, mire a zsidóság zöme kitörő hazafisággal, kevésbé ironikusan szólva őszinte azonosulási szándékkal és buzgó polgárosodással válaszolt, mely vállalkozása persze meghozta a zsidóságnak is a maga hasznát, ahogy nagylelkűségéért a nemzet is besöpörte a magáét.”⁴² A szigorúbb értelemben vett művészetelméleti kérdéskörben Orbán egyik (más alkalmakkor is fontosként hangoztatott) meggyőződését ismétli (ezúttal a népi [„hagyomány”] és urbánus [„modernség”] fogalmak asszociációs áthallásával is): „Csakhogy addigra [a világháború idejére – Ny. G. Á.] már hagyomány és modernség végzetesen átjárták és átittatták egymást; újra és újra a magunk húsába hasítunk a sebészkesével, ha megpróbáljuk őket szétválasztani.”⁴³

³⁹ *Uo.*, 12.

⁴⁰ Csoórihoz kötődő barátságára éppen a *Nappali hold* megjelenése évében, 1990-ben kelt, az akkor hatvanéves Csoórinak dedikált versét (*Egy barátsággra*) felidézve is hivatkozik – igaz, sajátos, jelentésmódosító önkomentárral megtoldva: „»...van fontosabb is, mint a véleménykülönbség«. Van. Lenne.”

⁴¹ ORBÁN, *Napfogyatkozás*, 12.

⁴² *Uo.*, 15.

⁴³ *Uo.*, 15–16.

Orbán e kérdéskörrel kapcsolatos – Csoóri megnyilvánulásával szemben deklarált, de általános érvénnyel is felmutatni kívánt – etikai állásfoglalását az alábbi három kérdésben foglalja össze: „a nagy kérdés épp az, hogy képesek vagyunk-e végre fölfogni ezt? 1956-nak azt a jelentését, hogy egyszer megint egy emberként kelt föl a nép? Az erdélyi magyarság újabb sorsfordulataiban rejlő leckét, hogy a *zsidókérdés világában zsidó az, akit zsidószámba vesznek?* S hogy az ősbűn mindig a nem a helyén használt jelző, a népirtás csak következmény?”⁴⁴ Orbán a későbbiekben előbb a nemzeti jelleg mint konstrukció (tehát létező, de – legalább részben – mesterségesen előállított narratíva/narratívák) és „a” kultúra (és nyelv) mint különböző befolyásoló szándékok ellenére is, elidegeníthetetlen jellegéből fakadóan, azoktól függetlenül létező és alakuló képződmény fogalmait törekszik a maga felfogásában definiálni: „A kultúra bölcsebb, mint védői és művelői; erőszakos beavatkozásunkat föltűnés nélkül elhárítja, és folytatja a maga bonyolult anyagcseréjét, melynek során ugyanaz mást jelent másutt.”⁴⁵ Orbánnak ez a (némiképp miszticizáló, kultikus) szemlélete a (például ideológiai szándékok mentén) alapjaiban nem átalakítható-befolyásolható, „önműködő”, organikus kultúra (művészet, tudomány) képzetéről számos versében és egyéb írásában, nyilatkozatában is tükröződik. Ez esetben azonban a kontextus is egyértelműsíti: nem csupán „a kultúra” általános érvényben elgondolt, magasztos-kultikus orbáni víziójára vonatkozik a deklaráció, hanem a (Csoóri gondolatmenetének számos elemében is tetten érhető) akár „nemzeti”, akár „népi” szempontból vett kisajátító (például „magyar” és „idegen” kultúrák harcának tételezése) avagy érték-hierarchizáló („tisztá” „magyar” kultúra és „idegen” hatások) attitűdökkel szemben vett, elvi állásfoglalás gyanánt is. Mindazonáltal Orbán a kultúrát, bár intakt (erősebb, „bölcsebb”) az azt „kívülről” (tehát: ideologikus elképzelések mentén) alakítani-szabályozni kívánó szándékoknak⁴⁶ ellenállni képes fogalmi képződményként írja le, ezen „önműködést” éppen „olvasztótégely”-jellegében ragadja meg. A kultúra orbáni képzete tehát éppen hogy számos hatás által befolyásolt, így folyamatos alakulásban elgondolható képződmény, s éppen ez a vonása szavatol azért, hogy ne legyen egyetlen irányelv, kurzus vagy politikai törekvés által maradéktalanul gyarmatosítható, kisajátítható: „A vegytiszta kultúra paranoiás lázálom. Az egészséges irodalom, mint az anyaméh: engedékenység és világhódítás.”⁴⁷ Az e mondatpárral lezáruló, első gondolati egység után Orbán ugyanazon erkölcsi alapállást érvényesíti a (lehetséges)

⁴⁴ *Uo.*, 16. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁵ *Uo.*, 17.

⁴⁶ Orbán még ebben az esszéjében is helyet szorít annak, hogy a „posztmodern” (felfogásában: egy elvont filozófiának a művészet és műértelmezés területére „berolakodó”) hatásjelenlétének a politikai ideológiák kulturális térhódító törekvéseihez való hasonlatosságára is utaljon. Lásd az esszé egyik korábbi szakaszában, melyben Csoóri esszényelvét éppen az (ezúttal csak – az Orbán-szövegüniverzumon belül – egyértelműnek tekinthető utalással leírt) „posztmodern” korszakának vélelmezett kulturális deficitjével szembeállítva laudálja: „Egy agyonideologizált korszak filozófiai műszavaktól fuldokló, esetlenül elvont szövegeléséből valósággal kiragyogtak az ő emberi nyelven előadott gondolatfutamai.” *Uo.*, 14.; „Posztmodern” és politikai irányzatosság sejtetett párhuzamai találkoznak a *Napfogyatkozás* ezen mondatának szintén, beazonosíthatóan mindkét szempontból is értelmezhető mondatában: „Az irodalomban csínján kell bánni a receptírással.” *Uo.*, 18.

⁴⁷ *Uo.*, 19.

párbeszéd kereteit etikai alapon meghúzva, amely (egyebek mellett) a népi–urbánus ellentéttel kapcsolatban korábban tanúsított „szóra sem érdemes”-attitűdjében is megmutatkozott.

Kertész Imre a *Nappali holdra* adott reakciója⁴⁸ kapcsán fejti ki az alábbi gondolatmenetet, mely egyben (mint Orbán legtöbb portréja és jellemzése, szintén) önleírás is – ez esetben annyiban, amennyiben Orbán költészeti és gondolati életművének is egyik legfőbb jellemzője, hogy afféle szellemi-etikai origójának a holokauszt utáni létezés-léttapasztalat lehetőségeinek kérdései tekinthetők. Az alábbi pár sorban a szerző oeuvre-jének egyik legpontosabb körülhatárolását adja e felfogásának-értelmezésének, Kertész kapcsán: „Kertész Imre regényvilágának főhőse az az egyembernyi üres tér, melyet valaha – Auschwitz előtt – az ember, a magyar, a zsidó, a Kertész, az Imre nevekkkel illettek, s melyet most – Auschwitz után – nem hívnak sehogy, mert már egy karra tetovált számnak sem hívhatnak. A testtelen töprengés tétje az, hogy ez a *most* vajon *most* és *mindörökké-e*? Az évek során ez az üresség telik meg a folytonos földidézéstől és értelmezéstől fölforrósuló, majd testhőmérsékletüre hűlő szenvedéssel, melyet már csak Kertész Imrének hívnak, aki annyi törekeny és halandó, emberi szabadságot testesít meg változatos helyszíneken föltűnő, túlzott szívélyességgel és harsány röhögések mögé bújtatott lényével, amennyit ez létezésével az egyetemes ürességből kiszorít. Azokkal, akik ennek a saját maga által teremtett lénynek a feltétlen, megengedem, indulatos ragaszkodását a maga szabadságához »túlreagálásnak«, »zsidó túlérzékenységnak« minősítik, ugyan miféle eszmét cserélhetnénk? Velük nincs beszélhivalóm.”⁴⁹

Orbán ezen a ponton (számos más helyen is megírt, elmesélt) parabolisztikus család- és származástörténetét újramondva, zsidó apja és nemzsidó anyja szimbolikus dualizmusában láttatja saját indentitását,⁵⁰ úgy értelmezve származásnarratívájában munkaszolgálatos édesapja halálának történetét, hogy „tágabb értelemben használva a rokonság fogalmát, az anyám rokonai verték agyon az apámat”.⁵¹ E szimbolikus narratíva és ön-eredettörténet ahhoz a (szintén) szimbolikus deklarációhoz vezet, miszerint „nem vagyok hajlandó apám és anyám közt választani”.⁵² Valamint ahhoz a kijelentéshez, melynek értelmében „hogyan jön ahhoz nemhogy Csoóri Sándor, a barátom, de a világ bármely népe vagy akár a magasságos úristen is, hogy ebben a kérdésben helyettem döntsön?”⁵³ Orbán azonban, miközben a teljes morális elutasítás gesztusával él, Csoóri gesztusát egyszersmind „ártatlan értetlenség” gyanánt értelmezi. Csoóri Sándorral (mind a gondolkodóval, mind személyes ismerősével, barátjával) való, mindezek fényében megváltozott viszonyában is hangsúlyosan a megértés empátiikus szándékát kívánja érvényesíteni (kérdő retorikával töprengve, mi vezethette e „még közszereplőként is kedves embert” a *Nappali holdban* olvashatók meg-

⁴⁸ KERTÉSZ Imre, *Nem tűröm, hogy kirekesszenek*, Magyar Hírlap 1990/225., 3.

⁴⁹ ORBÁN, *Napfogyatkozás*, 19–20. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁰ „Tudathasító tanulságaként nem határozhatom meg magamat Egynek, csak Kettőnek a kozmikus nullával szemben.” *Uo.*, 20.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Uo.*, 21.

⁵³ *Uo.*

írásához) – mint jelzi is, nem Csoóri viselkedésének apológiájaként vagy annak elítélése helyett, hanem azzal, a megértés szándékával, kiegészítve: „A többség csak a hibás okfejtést látta, a ködben tilosba tévedt gondolkodót. Én egy úzótt, fuldokló embert.”⁵⁴

Orbán azonban – összhangban valamennyi közéleti aktuitású verse logikájával is – a „konkrét esetet”, ezúttal tehát Csoóri antiszemita gondolatmenetét univerzálisabb értelmezési tartományban (is) érvényes saját meggyőződése, gondolatai, eszmei alapvetései kifejtése kiindulópontja gyanánt használja. Mint a „zsidó” szó/fogalom komplikált jelentései, kontextusa, asszociációi és használata kapcsán kijelenti: „Auschwitz óta az a szó, hogy »zsidó«, véresen és égetten hever a porban. Többé nem lehet egy szó a többi közül. Nem érintheti más, csak aki maga vallja magát zsidónak, és akit természetesen éppúgy megillet minden emberi jog, mint mindenki más. [...] Eszünk ágában sincs azt gondolni, hogy zsidókkal kapcsolatos kérdésekről ezután csak zsidó gondolkozhat. De azt igenis állítjuk, hogy ezekről a kérdésekről többé nem szólhatunk a kívülálló helyzetéből, mert ilyen helyzet nincs. [...] Nem tehetünk úgy, mintha nem tudnánk, hogy más zsidónak lenni és más zsidónak minősülni. Az egyik oldalon Mózes áll, a másikon dr. Mengele. Zsidónak vallani magunkat nem azt jelenti, hogy zsidóvá kell lennünk, vagy filozemitává, hanem annak fölismerését, hogy világunkban az ember mint olyan *potenciális zsidó*. Bármelyikünk ébredhet arra, hogy mától fogva nincs rá vadászati tilalom. E tárgykörben a tisztesség tehát csak belülről szólhat, érintettként, tudva – ez a legkevesebb –, hogy milyen mély a kút, melybe belenéz. S hogy az ő itt mindig azt is jelenti: én. Nincs itt mit kibeszélni, újragondolni, átszabni”.⁵⁵

Orbán Ottó Csoórral kapcsolatban az alábbiaképpen „von mérleget”. Egyrészt Csoóri teljes (odáig elkészült) életművének beható ismerete, másrészt a mélyreható személyes ismeret közös halmazára támaszkodó meggyőződéssel jelenti ki: „Csoóri Sándor *természetesen* nem antiszemita”.⁵⁶ Orbán, ezen írásában (gondolatmeneteire, érveléseire általában is jellemző módon) hangsúlyozottan törekszik rá, hogy lehetőleg több perspektívából és ne elhamarkodottan, elsődleges érzelmi felindulásától vezérelve ítélkezzen. Csoóri írása esetében nem relativizálja a *Nappali holdban* leírtak többszörösen problémás voltát, ezzel egyidőben viszont méltányosságra, arányosságra törekszik, nem eltagadva Csoóri munkásságának, életművének és általában vett teljesítményének érdemeit sem. „Ne legyintsünk rá arra, amire nem lehet rálegyinteni, hogy Csoóri esszéjének két bekezdése a szerző szándékától függetlenül sokakon mély sebet ütött; de ne is ülünk föl egy jó messzire látszó, magas lóra, lándzsánkat rázva, hogy szemet szemért, fogat fogért! Annál is kevésbé, minthogy itt nem egy törzsi háborúról van szó, hanem jóval többről; nem két bekezdésről, hanem az írás egészéről, Csoóri érvelési módjáról, egész érvrendszeréről. Tágabbra vonva a kört: mindannyiunk magyarságképéről”⁵⁷ – írja.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo., 24–25. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁶ Uo., 25. (Kiemelés tőlem – Ny. G. Á.)

⁵⁷ Uo.

Írása konklúziójában némiképp pátoszos idealizmussal *párbeszédre*, együttműködésre és együtt gondolkodásra szólítva tesz javaslatot egy olyan kooperatív szemléletre, melyben osztozva, elképzelése szerint, Csoóri Sándor (általa vélelmezett) nézetei, gondolkodásmódja, szemlélete (melynek *egészére* nézvést tehát nem tartja reprezentatívnak a *Nappali hold* inkriminált részeiben megfogalmazottakat) is inkorporálhatónak bizonyulhatna: „Nem épp eddigi életműve kötelezi-e Csoórit arra, hogy kimondja a magyar költészet soron következő, hagyományos, örült »mégis«-ét; hogy hát akkor szedjük össze magunkat, és tegyük helyettük, ami tőlünk telik? Együtt, mert másképp nem megy. Jól semmiképp sem – csak egy olyan, a mainál higgadtabb és a maga minden árnyalatát becsülni tudó társadalomban, melynek demokrácia iránti igénye nem merül ki abban, hogy egymást hörögve gyilkoló csoportjai egymást kölcsönösen *tisztelt uraimnak* szólítsák. Nem hiszem, hogy ne találhatnánk meg egymás kezét. Ép eszünkkel világotva a sötétben, amíg újból elő nem bukkan a nap.”⁵⁸

Mint a fentiekből is kitetszik, Orbán Ottó a Csoóri-írásra adott reakciójában sem foglalkozik (közvetlen direktséggel adresszáva azt) magával a népi–urbánus ellentéttel. Ennek oka nem csupán a témától való relatív „távolságtartása”, hanem, úgy vélem, az, hogy az általa egyébként sem részletes kifejtésre méltóként számontartott téma jelentőségében eltörpül antiszemitizmus, „magyarság”, „zsidóság” és az ezekhez kapcsolódó, vonatkozó kérdések és problémakörök súlyossága mellett.

Egyszersmind, meggyőződésem szerint, mindazon szemléleti szempontok és érvelésminták, elvi maximák, melyeket Orbán Ottó a *Napfogyatkozásban* lefektet, a népi–urbánus ellentétre is vonatkoztathatóak. Különösen annak fényében, hogy bár Orbán direkt konkrétsággal nem tér ki a kérdésre, ahogy Csoórinál is elválaszthatatlan gondolatmenete más pontjaitól e probléma, úgy az Orbán-esszében is (bár Orbánéban inkább univerzalitás–provincialitás oppozícióinak fénytörésében) mindig lényeges hangsúllyal jelenik meg a problémakör: „Arany vagy Ady? Életkorunk vagy alkatunk még föltétetheti velünk e kérdést, de eszünkkel akkor is tudnunk kell, hogy a magyar költészet bármelyikőjük nélkül sántítana.”⁵⁹

A Csoórival mint a személyes ismerőssel, alkotótárral és (ezektől szintén elválaszthatatlanul) egyszersmind a „népi” tábor vezető alakjával való nyílt konfrontációvállalás azonban a későbbiekben (mint az látható is lesz) olyan belső határátlépési gesztusnak bizonyult Orbán gondolkodásrendszerében, mely költészetét is érintő, tematikus változásokban is regisztrálható következményekkel járt.

„*van fontosabb is, mint a véleménykülönbség?*”

A korábban emlegetett csalódásélmény, az Orbán utólagos megítélésében már naivként megítélt szándék (a népi–urbánus ellentét felszámolásáé) illuzórikusnak bizonyulása Orbán Ottó két rendszerváltás után keletkezett versének kontextusába is beépül (több-kevesebb direktséggel), méghozzá e műveket egymás után (egyazon évben)

⁵⁸ Uo., 27.

⁵⁹ Uo., 18.

megjelent két verseskötetbe foglalva. Az 1992-ben előbb megjelent *Egyik oldaláról a másikra fordul; él* kötetben találjuk a direktebb-konkrétabb verses reakciót,⁶⁰ mely kontextuálisan kapcsolatba hozható Orbán „belépésével” (tehát: a *Napfogyatkozás* esszé közzétevésével) a népi–urbánus ellentét újrafellángolása kapcsán kialakult társadalmi párbeszéd szimbolikus terébe. A már címében is részben állást foglaló – a téma kisszerűségét hangsúlyozó – *vers (Urbánusok, népiesek; kinek a csontjai ezek?)* kötetbeli kontextusa is igencsak beszédes. Közvetlenül előtte a pártoskodás, (világ- és bel)politikai csatározások jelenségét (univerzális távlatból: „egy csillagközi jármű ablakából”) kisszerűnek láttató („falusi tömegverekedésként” leíró) mű (*Az idegen szemével*) olvasható (melynek lesújtó látletét Orbán, erőteljes gesztussal élve, Kelet-Közép-Európa specifikus jellemzőjeként pontosítja-módosítja). Közvetlenül utána pedig, szintén hangsúlyos gesztussal, egy Csoórinak szentelt vers (*Egy barátsággra*) következik.

Mindezek kontextusa többletjelentéssel ruházza fel az „urbánusok, népiesek” problematikájáról való megszólalás, Orbán költészetében odáig jóformán előzmény nélkülinek tekinthető tematizálás gesztusát. Ez által ugyanis Orbán szerkesztési megoldása lehetővé teszi (mi több, fogalmazhatunk úgy is, hogy *sugalmazza*) azt az interpretációt, melynek keretei közt a népi–urbánus ellentét is odaérthető „az emberfaj hő vérenek e helyi lobbanásai” közé, melyeket „a Kelet-Közép-Európa címszó takart s takar”, tehát egy tágabb értelmezési tartományban vett, lehetséges szemléletet is felkínál, miközben az *Egy barátsággra* közvetlenül utána való elhelyezésével egyben konkretizálja-szűkíti is a lehetséges értelmezések körét, viszonylagos nyíltsággal kapcsolva Csoóri Sándornak egyszerre személyével és hírhedt esszéjében képviselt nézeteivel kapcsolatban kialakult (eddigre) ambivalenssé vált viszonyát is a kérdéskörhöz.

Az *Urbánusok, népiesek...* felütésében Orbán (összhangban korábbi, e kérdéskört tematizáló megnyilvánulásaival) elsődlegesen az abszurditás jelenségét emeli ki: „A magyarsághoz tárgyilagos képzelőerő kell.” E „tárgyilagos képzelőerő”, tehát „a magyarságra” jellemzőként beállított, bizonyos vonások felfogásához szükséges kritérium azért szükséges, mert („a Sorsistennő” tevékenysége folytán) „csak szálldos, ami szilárd lényegünk lehetne, a sokféleség”. Orbán verses argumentációinak a sokszínűség-sokféleség igenlése és propagálása általánosságban is visszatérő, lényeges eleme, egyszersmind a népi–urbánus probléma kapcsán is alapvető attitűdjeként tételődik: e megosztottságot éppen azért láttatva értelmetlen, botor és felesleges ellentétképezés gyanánt, mivel a vélt vagy valós „népi(es)” és „urbánus” világszemléleti,

⁶⁰ „Reakcióról” beszélve fontos distinkciót kell tennem: a kötetből kiemelt három vers közül, datálásuk alapján, pusztán az *Egy barátsággra* keletkezett a *Nappali hold* közzétételével azonos évben, 1990-ben, a másik két vers, tehát az *Urbánusok, népiesek...* is az azt megelőző évben, 1989-ben, tehát nyilvánvalóan nem Csoóri akkor még meg sem jelent esszéjének hatására íródott. Azért említek e helyütt mégis *reakciót*, mert az 1992-ben, tehát nem csupán a *Nappali hold*, hanem immáron a *Napfogyatkozás* közreadása után megjelent kötetek belső szerkezetében való elhelyezés gesztusa, tehát a kötet szerkesztés, a versek elrendezésének speciális kontextusa (e versek laza szekvenciaként való egymás mellé helyezése) viszont már egyértelműen reakció-, reagálásértékű és az alkotó részéről tudatosként regisztrálható szándékot jelent.

kulturális és (szűkebb értelemben) irodalmi jegyek és jellemzők különbözőségének meglétét Orbán üdvözlendő, mivel hogy: egyaránt értékes jellemzőkként, nem pedig egymással versengő (versengésre kielezett), kizáró narratívák alapjaként szemléli. A versszöveg (címe után) először az ímént idézettre következő sorában konkretizálja, miféle sokféleség lényeggé válása helyetti „szálldosásának” problémájáról szól direktbben. Az egyik oldalt szimbolikus jelölőjeként népi hangszerrel („ütőgardon”), a másikat (némiképp meghökkenítő választással – figyelembe véve Orbán rendszeresen és vehemensen deklarált averzióit az így jellemzett szellemi irányzat[ok]kal szemben) pedig „a német műszavait suvickoló filozófiá”-val megjelenítve. Ebben a kontextusban azonban (s ez igen ritka eset Orbán verseiben) a „német műszavakkal” operáló filozófia nem ellenséges (noha a semleges tárgyilagossággal megjelenített „népi” jelölővel szemben karikírozva ábrázolt) szellemi közegként jelenik meg. A kettő közötti különbség organikus és művi, egyszerű(bb) és bonyolult(abb) minőségeknek a kultúrában betöltött szerepét egyaránt elfogadó és egyenlő fontosságúként hangsúlyozó összevetésében nyilvánul meg. A sokféleség tagadása ugyanis, állítja a vers, csakis elkerülhetetlen (ebben a kontextusban: kultúraromboló, -csonkoló) értékvesztéssel járhat együtt. Ennek szemléltetéséhez Orbán Bartók alakját (illetve életművének, kulturális hatásának) kétféle, sarkító (mivel hogy: kisajátító), s így egyaránt elégtelen lehetséges értelmezését hozza fel példa gyanánt: „a mocskos polgárháború” (tehát a népi és urbánus közötti választás kikényszerítése, erőltetése) „Bartókból hátizsákos népzenezt csinál vagy töketlen modernet”. Mindkétféle kisajátítás (melyek esetében Orbán ismételten semleges minősítéssel jellemzi „hátizsákosként” a „népi” verziót, miközben ismételten gúnyos-kifigurázó stílusértékkel „töketlenként” a „modern”, tehát urbánus lehetőséget) a művészi teljesítmény, a kulturális érték csonkulásához-csonkításához, tehát meghamisításához és rombolásához vezet a vers logikai levezetésében. Ennek oka pedig, hogy mindkét lehetséges esetben egy szándékosan leszűkítő-kizáró kulturális identitáskonstrukcióba való beleerőltetés, amit meghagyni enged egy „szabad” és „teljes” életmű egészéből, nem más, mint „a géniuszból a felét, hogy zsebbe férjen...” Orbán e kétosztatúságot, választási kényszert „népi” és „modern” minőségei közt, patológiás súlyosságú pszichés kondícióként jellemzi, „katonán” mániaként és „skizofrén” hasadtságként. Mindeközben e minőségek (együttes és egyenlő fontosságúként megítélt) meglétét olyan magától értetődő, természetes jelenségeként mutatja be, mint amilyen az egészséges emberi test anatómiája. *Választani* ezen lehetséges értéknarratívák között pedig olyan felesleges és vérfagyasztóan morbid, abszurd értelmetlenségű képzetnek tűnik föl a vers értelmezésében, mintha az embernek (miközben égi a háza) két karja között kéne választania.

E versszituáció, az értelmetlen választásnál fontosabb közös vonások, az egymással (értelmetlenül) versengő identitásnarratívák kultúrharcánál előbbre való együttlétezés fontosságának hangsúlyozása a Csoórihoz írt vers gondolati kiindulópontja is. Orbán, régi barátjához szólva, éppen azt emeli ki három évtizedes ismeretségük történetéből leszűrt, lényeges belátásként, hogy „van fontosabb is, mint a véleménykülönbség”. A vers, Csoóri és Orbán alakjainak összevetésében, ezúttal is a sorsközösség élményét, a hangsúlyozott különb(öző)ségek mellett is fellelhető párhuzamossá-

gok, rokon vonások és tapasztalatok (relatív) közösségképző erejét hangsúlyozza ki („minden mozdulatunkból süt a háború és a sebzett szegénység”). Egyben Orbán (egyéni és, ezzel párhuzamosan, gyakran közösségi-generációs absztrakciós szintre is kiterjesztett)⁶¹ ifúságnarratíváinak jellemző tapasztalatát jeleníti meg a vers zárlatában: a „szép reményű”, ifjú és naiv („loboncos”), „helyi lángész” csalódás-, kudarc-, illetve kiábrándulásélményét. E negatív élmény akár a címben is kiemelt barátsággal kapcsolatos, keserű tapasztalatnak, akár a két barátot egyaránt a soraiban tudó Belvárosi Asztaltársaság különféle kulturális megosztottságokon felülemelkedni, azokat felszámolni törekvő ambíciójának – akár e két értelmiségi sorsának és egymáshoz való viszonyának fénytörésében is megfigyelhető – sikerületlenségével is kapcsolatba hozható: „zöld dzsungel és kolibrifütyty helyett kopár szikföld, sívó homok”.

⁶¹ Akárcsak *Az alvó vulkán* számos versében. A kötet számos darabja és koncepciója elemzéséért lásd NYERGES Gábor Ádám, „Jó vicc. Az életünk múlik rajta”. *Orbán Ottó verses pályareflexiói az Alvó vulkán című kötetben*, Prae 2018/4., 117–135.